

**Становлення фонетичних та орфографічних норм
староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст.**

(на матеріалі житійно-повістевих творів)

Висвітлено найважливіші явища історичного розвитку фонетичних та орфографічних норм у їх взаємозв'язку в житійно-повістевих пам'ятках староукраїнської доби. Підкреслено, що живомовна система вокалізму в цей період активніше закріплювалась, ніж система консонантизму. Становлення українського правописного узусу відбувалось у писарській практиці XVI – XVIII ст.

The major phenomena of historic evolution of the orthographic norms of sacred life stories of 16th – 18th cent. Are analysed. It is underlined that the vocalism of the alive national speech in this period was more already actively fixed in the literary use than consonantism. The writer's practice in particular in XVI-th – XVIII-th centuries became the foundation of future Ukrainian orthography.

Рассмотрена история развития фонетических и орфографических норм в их взаимосвязи во второй половине XVI – XVIII ст. на материале житийно-повествовательной литературы. Проанализированы явления вокализма и консонантизма живой народной речи. Определены важнейшие черты, по которым устанавливается степень нормативности системы правописания указанного периода и ее способность отображать живую украинскую речь. Проанализированный материал отчетливо свидетельствует, что система вокализма живой речи активнее проникала в язык староукраинской литературы, чем система консонантизма. Именно в писарской практике XVI – XVIII ст. закладывались основы фонетического принципа будущего украинского правописания.

Об'єкт дослідження – закономірності розвитку і функціонування фонетичної системи староукраїнської мови другої половини XVI – XVIII ст. і засобів її відбиття в тогочасному традиційному правописі.

Актуальність визначається теоретичною вагою проблеми формування фонетичної системи у зв'язку з орфографією староукраїнських рукописів XVI – XVIII ст., потребою простежити, якою мірою традиційна кирилична орфографія впливала на формування цієї системи, які причинно-наслідкові зв'язки існували між фонетичним явищем та фактом його відбиття в пам'ятці.

Наукова новизна – на широкому фактичному матеріалі цілісно й системно в порівняльно-історичному і статистичному аспектах досліджено

становлення староукраїнської правописної системи під впливом живого народного мовлення XVI – XVIII ст. на основі взаємодії різних правописних складників.

Виділення періоду другої половини XVI – XVIII ст. в історії української мови виявляється плідним із погляду дослідження взаємодії систем фонетики, графіки і орфографії та співвідношення мовних одиниць кожної з цих систем у процесі функціонування. У книжному типі мовлення, що його в цьому разі репрезентують житійно-повістеві пам'ятки, яскраво виявляється ступінь проникнення до нього живої мови і водночас ступінь нормативності староукраїнського правопису другої половини XVI – XVIII ст. Так, у зіставленні з пам'ятками ділової писемності, принцип правопису яких базується на традиціях давньоукраїнської писемності, мова житійно-повістевих творів є більш книжною і традиційною; цей її стан підтримується південнослов'янським правописом, виходом староукраїнських граматик і словників, сталістю законів створення жанру, конфесійним призначенням тощо.

Проблема орфографічної норми простежується у зв'язку з проникненням живомовної фонетики в літературне вживання та її відбиттям на письмі. Звідси впливає потреба з'ясувати, якою мірою стара кирилична орфографія, що мала традиційний характер, відповідала фонетичній системі живої української мови (йдеться про шляхи та особливості переходу від історичного правопису до фонетичного, на якому ґрунтується правописна система сучасної української літературної мови).

Якщо фонологічна система живої української мови другої половини XVI – XVIII ст. виступає вже сформованою, її основою є переважно риси загальномовні, історично перспективні, згодом закріплені в національній літературній мові, то система книжного правопису цього періоду ще традиційна, перешкоджає проникненню живомовної фонетики в писемну літературу. Саме тому в досліджуваних пам'ятках спостерігається боротьба

двох типів написання – традиційних і заснованих на живій вимові, а отже, і боротьба двох типів правопису – етимологічного та фонетичного.

В основі української правописної традиції лежить слов'янське кириличне письмо, що швидко поширилося серед слов'ян і набуло певних місцевих відмінностей, які найперше виявлялися в орфографії рукописів. У процесі переписування давніх старослов'янських оригіналів болгарами, сербами, русичами виникали *ізводи* або *редакції* церковнослов'янських пам'яток з місцевими рисами, властивими переписувачам, носіям своєї живої народної мови¹. Остання впливала на мову старослов'янську, збагачуючи її виражальні й комунікативні властивості². Тому правописна традиція кирилиці була поступово пристосована до звукової системи давньоукраїнської мови і зазнала певних орфографічних змін.

Давньоукраїнські норми на перших порах стали правописними нормами староукраїнського періоду. З кінця XIV – початку XV ст. у староукраїнській конфесійній, а частково і діловій писемності вироблення орфографічних норм відбувалося у змаганні двох правописних систем: давньоукраїнської та південнослов'янської. Вагу південнослов'янської системи було підсилено реформою церковнослов'янської мови, проведеною патріархом Тирновським Євфимієм у кінці XIV ст. у Болгарії та Сербії. Основні тенденції реформи полягали в тому, щоб відокремити книжну мову від народної, встановити більш-менш сталі правила правопису, «очистити» церковнослов'янську мову від пізніших місцевих нашарувань. Нововведення патріарха Євфимія посилювали етимологічний струмінь правопису у староукраїнській літературній мові останньої чверті XIV – першої половини XVI ст.³ Фактично реформою відновлювались на письмі юс великий (**ж**), редуковані (**ь**, **ъ**), звукосполучення [ж'д'], літера **б** замість **п** після **м** (Олимбъ), літера **д** замість **т** після **п** (Андоній) та ін.⁴ Цей вплив приніс на українські землі в XV – XVI ст. південнослов'янський півустав і південнослов'янську (точніше середньоболгарську) орфографію; уже у 20-ті рр. XVI ст., в епоху Реформації, основні риси реформи виразно помітні у церковних текстах⁵.

З другої половини XVI ст. на зміну візантійсько-християнській культурній добі з її теоцентризмом прийшла доба Відродження та ідеологія антропоцентризму. Процес гуманізації і демократизації культури, мистецтва, літератури охопив і літературну мову, сприяючи її переходу на основу живого народного мовлення. Слов'яноноруська мова, що служила релігійним потребам, почала поступово втрачати своє пріоритетне літературне значення, «зникало почуття її розуміння... Уже старі церковні устава почали говорити короткою, лапідарною мовою законів, а не риторичними плетіннями старого літературного стилю»⁶. Стару церковну мову стали менше вивчати, менше нею користуватись під час богослужіння. Намагаючись писати нею, писарі «збивались» на українську фонетику й орфографію, а почасти свідомо переходили на світську мову, менш претензійну й вибагливу⁷. Їм доводилося переробляти старий літературний матеріал мовою, зрозумілою пересічному читачеві. Цей процес не оминув літературу, церковно-релігійну за тематикою, у тому числі житійно-повістеву.

У кінці XVI – XVII ст. вийшли граматики, у яких чимало уваги приділялось саме правописним питанням. Хоча філологічні праці дбали передусім про правописну нормалізацію церковнослов'янської мови, проте в них знаходили якоюсь мірою своє відбиття і спроби унормувати правопис тогочасної староукраїнської літературної мови.

Українська культура XVIII ст., особливо його першої половини, ще зберігала бароковий характер, проте поступово, до кінця століття, в ній посилюється виразно світський зміст. За наказом Петра I в березні 1708 р. було замінено кирилицю на «гражданку» і дозволено вживати першу лише для церковних видань, використовуючи літери, що збігалися з «гражданкою». У новому шрифті не було «іжиці», «омеги», «ксі», «псі», «фіти», «юсів» тощо. «Громіздкий і застарілий кириличний друк, півустав з його складним правописом і численними титлами став непридатним для друкування наукових видань, навчальних посібників, художньої літератури тощо»⁸. Проте водночас було скасовано і літери, потрібні для позначення на письмі

української вимови звука [g], а також надрядкові значки, які слугували наближенню правопису до живої вимови.

Аналіз системи вокалізму житійно-повістевих пам'яток другої половини XVI – XVIII ст. з погляду відбиття її на письмі дозволив визначити в ній такі основні риси:

1. У XVI ст. панує правописна звичка писати **ѣ** в етимологічній позиції (87% написань), як у наголошеному, так і в ненаголошеному складах: *мѣста* (ЖСО, 10), *благовѣрны* (Ск., 1 зв.), *пѣсна* (Зб. 248, 11 зв.), *слѣпи* (Зб. 274, 239), *дѣтица* (Пар., 1); у закінченнях іменників: *Єроусалимѣ* (ЖСО, 10 зв.), *приходѣ* (Зб. 319, 1), *подвизѣ* (Зб. 248, 1), *поасѣ* (Зб. 274, 232 зв.), *азыцѣ* (Пар., 1); прикметників: *каменноѣ* (ЖСО, 10), *великыѣ* (Ск., 1), *раслабленыѣ* (Зб. 248, 11 зв.); у прислівниках: *посредѣ* (ЖСО, 16), *ѡ толѣ* (Зб. 274, 113 зв.), *развѣ* (Пар., 1 зв.). У 9% вживань **ѣ** писарі змішували цю літеру з літерою **е**: *мене* (ЖСО, 1), *убразе* (Ск., 1), *Дмитреѡ* (104), *дѣтей* (Зб. 248, 6), *Галиче* (109 зв.). Лише в запозичених словах послідовно вживали замість **ѣ** букву **і** і навпаки, що вказує на те, що **ѣ** розумівся як звук [i] (4%): *Дмитрѣ* (Зб. 248, 6) – *Дмитріѡ* (1), *Алексѣга* (Зб. 274, 232 зв.) – *Алексіга* (Зб. 293, 21 зв.), *Сѣрѣнь* (Пар., 1) – *Сірина* (1), *Єфрѣмовѣ* (1) – *Єфрема* (1), але послідовно писати літеру **і** на місці **ѣ** не дозволяв традиційний етимологічний правопис XVI ст.

У XVII ст. порушується правописна звичка писати **ѣ** в етимологічній позиції. Лише у 50% **ѣ** стоїть в етимологічній позиції, як у коренях слів, так і в префіксах та закінченнях: *свѣтлых* (Зб. 457, 150), *сѣда* (ПСК., 196), *мѣстѣх* (227), *повѣсть* (Зб. 203, 189 зв.), *звѣзды* (Зб. 381, 10), *вѣньчают* (10), *раздѣлиста* (Пат., 1 зв.), *ѡфѣры* (Зб. 416, 357), *зѣлѣ* (357), *дѣдицтва* (ЖС-1, 106). У 29% на місці **ѣ** в різних позиціях ужито **е**: *мене* (ПСК., 181), *местех* (189), *вѣре* (457), *га слехъ* (Зб. 381, 7 зв.), *себе* (7 зв.), *всѣѡ* (Зб. 416, 348), *Парасковгеи* (Зб. 253, 133 зв.), *Андрега* (ЖС-1, 487); **и** (**і**) замість **ѣ** знаходимо у 21% слів з рефlekсами **ѣ**: *Алексіа* (Зб. 457, 150), *всим* (Зб. 660,

42), *тоби* (ПСК., 390), *Андрію* (Зб. 359, 104), *Парасковіє* (Зб. 253, 134). У словах іншомовного походження послідовно вживається **і** та **и**, ці літери у староукраїнській мові XVII ст. позначали голосний звук [i].

У текстах XVIII ст. літера **ѣ** у 69% випадків уживалась в етимологічній позиції: *хлѣбѣ* (Зб. 44, 15), *дѣвица* (23), *нѣвецъ* (24), *нѣчого* (38), *заповѣдей* (ЖС-2, 517 зв.), *тобѣ* (518); рефлекс **і** на місці **ѣ** зафіксований у 22% позицій: *михи* (Пр., 50 зв.), *человический* (Зб. 135, 60 зв.), *вси* (Зб. 217, 66), *Києві* (ЖС-2, 539 зв.), *оповидала* (520); а рефлекс **е** – у 9%: *девица* (Зб. 88, 23), *всей* (ЖС – 2, 529 зв.), *венчаєтсѣ* (Зб. 191, 117 зв.), *здѣ* (Зб. 350, 104). Про природу **ѣ** виразно свідчить його заміна літерою **і** у словах іншомовного походження: *Гієна* (Зб. 197, 3), *Варѣоломій* (Зб. 150, 55) та інших. Отже, в етимологічній позиції виразною, хоча й не переважною є тенденція замінювати літеру **ѣ** літерами **і** (**и**) як у запозичених словах, так і в питомих.

2. У пам'ятках дуже непослідовно, взаємозамінюючи одна одну, вживались літери **ы** та **и** для передачі українського звука [и] передньо-середнього ряду високо-середнього підняття. У XVI ст. писарі надзвичайно уважно дотримувались традицій вживання цих графем, лише у 14% слововживань фіксувалося плутання **ы** та **и**: *печерских* (Ск., 1), *постническым* (Зб. 319, 1), *врагы* (101), *тихымъ* (Зб. 449, 186), *одержыму* (174), *черницмы* (Зб. 314, 233), *Никыты* (Зб. 293, 83), *єдына* (Пар., 2), *слишав* (Зб. 314, 177), *о҃годни* (Пар., 1 зв.), *нинѣ* (2 зв.); у XVII ст. – у 37%: *свыніи* (190), *жызыны* (189 зв.), *жителныца* (189 зв.), *сых* (190), *владичю* (Зб. 416, 118), *Владимір* (348 зв.), *Владымер* (349), *въсхыцают* (ПСК., 457), *монашеских* (Зб. 203, 189), *благыми* (189), *сых* (190 зв.), *грѣхы* (191). До того ж, у XVII ст. повністю вийшла з ужитку графема **ѣ** з початковим **ѣ**, її замінила графема **ы** з початковим **ь**. У XVIII ст. вже майже послідовно передавали український звук [и] літерою **и**, що пізніше стало орфографічною нормою української літературної мови.

3 Другий південнослов'янський графіко-орфографічний вплив порушив давньоукраїнську традицію вживати між приголосними графему **и** на

позначення етимологічного звука [i], а перед голосним графему **і**, внаслідок чого у XVI – XVII ст. писарі вживали ці графеми на свій розсуд: *молітвами* (Зб. 248, 1), *подвізи* (1), *жівый* (174), *вєлицѣ* (Зб. 293, 11 зв.), *сім* (Пар., 1 зв.), *Анастасію* (ЖСО, 10), *руски* (Зб. 314, 34), *жити* (177), *дѣволъ* (Зб. 215, 102 зв.). Проте кирилична літера **и** все частіше почала позначати на письмі звук [и], а літера **і** – звук [i]. У пам'ятках XVIII ст. нормою було передавати звук [i] літерою **і**, хоча літери **і** та **и** при позначенні цього звука ще плутались у 30% слів: *іже* (Зб. 197, 165), *собравшиісѣ* (Зб. 192, 105), *драгіи* (105), *архієпископъ* (Зб. 197, 2), *Росіи* (2 зв.).

4. У розглянутих текстах XVI – XVII ст. зберігаються традиційні **о** та **е** в новозакритих складах та етимологічний **е** після шиплячих та **й**: *кротость* (ЖСО, 10), *чюдотворцов* (Ск., 1), *печерской* (1 зв.), *томъ* (Зб. 449, 187), *срєбло* (Зб. 215, 102 зв.), *мой* (Зб. 457, 358 зв.), *твой* (Зб. 660, 42), *въздрєв* (ПСК., 189), *схоларєвъ* (289), *сємъ* (374 зв.); *его* (Зб. 449, 186), *нашего* (Зб. 319, 100 зв.), *женѣ* (Зб. , 248, 11 зв.), *чєловѣкъ* (2 зв.), *шєстий* (Пат., 136 зв.), *черноризцоу* (Зб. 457, 356), *боевого* (Зб. 416, 117 зв.). Проте в досліджених нами пам'ятках житійно-повістєвого жанру, написаних у XVI ст., рефлекс **у**, **ю** на місці етимологічного **о**, **е** не зафіксований. У пам'ятках XVIII ст. вже порівняно широко засвідчується перехід **о**, **е** в **і**, він відбувся у 27% словоформ: *драгіи* (Зб. 192, 105), *подибнымъ* (Зб. 197, 165), *зирвѣтъ* (Зб. 350, 104), *привізиши* (Зб. 88, 76 зв.), *билше* (Зб. 44, 32), хоч у великій кількості слів він ще не зафіксований. Тексти засвідчують рефлекси **у**, **ю** на місці етимологічних **о** та **е** в нових закритих складах: *в нюи* (Пат., 85 зв.), *муи* (ЖС-1, 315) *привюз* (Зб. 44, 30), *днюи* (ЖС-2, 528). Також перехід **о**, **е** в **і** позначається написанням **ѣ** на місці **і**, це так званий «новий **ѣ**»: *соборнѣи* (Зб. 217, 67), *повѣлѣнѣи* (Зб. 88, 40). Частіше фіксується на письмі перехід **е** в **о** після шиплячих та **й** (у 19%): *нашого* (Зб. 350, 104), *жорстоцей* (Пат., 430, 380 зв.), *чоловичи* (Зб. 135, 60 зв.), *ѡ чомъ* (Зб. 198, 6), *човном* (6 зв.), *жона* (ЖС – 2, 476).

5. У пам'ятках першої половини XVI ст. літери **є** та **е** при написанні не розрізнялись, писарі плутали їх. Пам'ятки другої половини XVI ст. засвідчують, що в 30% написань дотримувалась південнослов'янська традиція - літеру **є** писати на початку слова та після голосної: *єго* (Зб. 274, 233), *житиє* (Зб. 215, 31 зв.), *єфрема* (Пар., 1 зв.), *єсмы* (2), *скончаниє* (2 зв.). Решта – 70% написань засвідчує плутання літер **є** та **е**. Пам'ятки XVII – XVIII ст. показують, що літери **є** та **е** на позначення українського голосного звука [e] плуталась, однак виразно постає тенденція (у 64% слів) вживати букву **є** після приголосних на позначення нейотованого звука: *кунець* (Зб. 192, 104 зв.), *царевичь* (104 зв.), *єсть* (105), *єму* (105), *подаєть* (105), *вєл* (Зб. 197, 2 зв.), *миродержателем* (165), *повседневная* (Зб. 350, 104), *судей* (Зб. 135, 60), зв *єрей* (60), а букву **е** – на початку слова, після голосного, а також після приголосних для позначення їхньої м'якості: *архієпископскій* (Зб. 197, 2), *Євагрієл* (Пр., 56 зв.), *составляется* (Зб. 350, 104 зв.), *тихоє* (Зб. 356, 4 зв.), *єгда же родителиє єго* (40).

6. У XVI ст. під впливом південнослов'янської орфографії на позначення йотованого звука [йа] було запровадження написання **а** без йотації, що порушило давньоруську традицію написання **ѧ** після приголосної, а **ѧ** – на початку слова та після голосної: *царица моа* (Зб. 239, 120 зв.), *Ѧеодосіа* (ЖСО, 10), *житіа* (8), *твоя волѧ* (17), *архиереа* (Зб. 449, 186), *Аркадіа* (Зб. 274, 232 зв.), *дѧвола* (Зб. 215, 102 зв.). У пам'ятках XVII ст. внаслідок ще сильної дії другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу у 76% слів звук [йа] педається без йотації, а 24% слів зберігають при передачі цього йотованого звука давньоруську традицію написання: *вышнѧѧ* (ПСк., 227 зв.), *божественнаѧ* (Зб. 203, 189), *єѧ* (Пат., 1 зв.), *біѧхѧ* (136 зв.), *оубоѧтісѧ* (Зб. 416, 117 зв.), *кланѧніѧ* (Зб. 259, 104), *времѧ* (Зб. 660, 41), *болѧре* (Зб. 213, 25), *ѧрополкъ* (53), *пѧстынѧх* (ЖС-1, 53). У текстах, писаних скорописом, уперше на позначення звукосолучення [йа] трапляється

скорописне **я**: *соберется* (Зб. 213, 24 зв.), *яко* (25), *вражія* (Зб. 253, 142). При передачі йотованого звукосполучення [йа] у досліджуваних текстах XVIII ст. значно рідше, лише у 18%, відбиті наслідки дії другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу: *согрѣшеніа* (Пр., 56), *діавола* (Зб. 350, 104), *ѣа* (Пат., 430, 380 зв.), *боахъсѧ* (381). Більш послідовно, ніж у пам'ятках попередніх століть, вживаються кириличні літери на позначення цього звукосполучення: *создася* (Зб. 350, 104), *грѣховніа* (Зб. 135, 61), *диякон* (Ск., 98), *кладязь* (88), *изрѣдны* (Зб. 192, 104 зв.), *длѧ* (105 зв.), *преданіѧмь* (Зб. 320, 165), *стѧжемсѧ* (Пр., 55), *мешканьѧ* (Зб. 95, 75), *вѧжетста* (Зб. 192, 117 зв.), *пастѧще* (Зб. 197, 2 зв.), *келіѧ* (Зб. 320, 114 зв.), *вспомѧнѣвъ* (Пр., 55), *ѧрину* (55), *времѧ* (Пат., 430, 380), *трѣдѧста* (380), *ѧвистѧ* (Зб. 135, 60). Зростає частота вживання скорописного **я** – 15%; падає для юса малого **ѧ** – 14%. Найуживанішою є літера **ѧ** – 53%.

7. Саме другий південнослов'янський вплив по-новому регламентував у XVI – XVII ст. вживання графем на позначення звука [о]; він став причиною вживання графетами **ѡ** між приголосними, тоді як у давньоруському правописі ця літера вживалась на початку слова та після голосних: *плѡда* (Пар., 1), *подѡбаєть* (2 зв.). У пам'ятках XVI – XVII ст. вживається давньоукраїнська літера **о** «очна» (з крапкою всередині): *очима* (Зб. 319, 1); **о** «подвійна» (**оо**): *оотець* (ЖСО, 10), *оочима* (24, 57), *оочю* (23 зв.); **о** з уписаним в середину **хрестиком**, що вживалась при написанні слів з коренем *крест-*: *окресть* (ЖСО, 47), *окр(с)тныѧ* (33). Для позначення звука [о] графікою XVIII ст. були узвичаєні дві літери: **о** («**о** вузьке») та **ѡ**. Частіше траплялась літера **о** – у 64%. Літери, що з'явилися в українській графіці в епоху Середньовіччя, у XVIII ст., за нашими спостереженнями, вже вийшли із ужитку.

8. У житійно-повістевих пам'ятках XVI – XVIII ст. для передачі звука [у] писарі використовували декілька графічних знаків: **Ѹ**, **у**, **оу**, **ов** та букву **ѡ**,

відновлену другим південнослов'янським графіко-орфографічним впливом, вживаючи їх спорадично, незважаючи на позицію у слові та оточення: *попустити* (ЖСО, 10), *Аганиту* (24); *оумилосердивсѧ* (ЖСО 10), *слоужебникъ* (16), *оутренемъ* (101), *Соуѣнмиѧ* (Зб. 248, 210), *чоуда* (Зб. 314, 177), *единоу* (Зб. 274, 232 зв.), *дрогоу* (232 зв.); *водъ живъ* (ЖСО, 10), *послѣиници* (Зб. 319, 1), *сѣтною* (74 зв.), *цвѣтъ* (101), *внѣкъ* (Зб. 314, 94), *сѣпрѣжнице* (Зб. 215, 33), *роднъ* (Пар., 2); *сѣща* (Пар., 1), *подобнуѧ* (1), *горѧ* (1), *сѣдний* (1 зв.), *рѣке* (1 зв.), *сѣть* (1 зв.). Найчастіше вживалися лігатура **оу** та буква **ѣ**, частота вживання кожної графеми становить 40%, буквосполучення **ов** – 10%, літери **ѧ** – 7%, наближеного до сучасного написання **у** – 3%. У пам'ятках XVII ст., писаних скорописом, з'являється скорописна літера **у** в 7% слів: *образуют* (Пат., 177), *миру* (Зб. 231, 24 зв.), *мукам* (Зб. 416, 117 зв.), *старосту* (ЖС-1, 79 зв.), *хоругвою* (203 зв.).

У системі консонантизму та графічних засобах відбиття на письмі приголосних звуків можна визначити такі основні особливості:

1. Приголосні звуки [g] і [h] почали розрізнятись на письмі у житійно-повістевих пам'ятках лише з XVII ст.: *кгдаы* (Зб. 381, 10), *кгреков* (Зб. 416, 305), *квалтоване* (ЖС – 1, 230), *гостѧ* (Зб. 213, 24 зв.), *кгабити* (Зб. 95, 14), *кгазда* (29 зв.), *танок* (Зб. 88, 41 зв.), *кгрецького* (ЖС-2, 527), *шпекги* (478 зв.), *кгрунтовне* (527). Вживання звукосполучення **кг** у цьому разі було орфографічно узвичаєним, решта засобів – рідше вживаними.

2. Для графічного відтворення звука [ф] у писемній практиці XVI – XVIII ст. були узвичаєні три літери – **ѣ**, **ѣ** та **f**: *фундуючи* (ЖС-2, 520), *офѣру* (530 зв.), *Фотіа* (520), *Аеѣфиль* (Зб. 320, 114 зв.), *Єфионіа* (Пат., 430, 380 зв.), *финікъ* (381), *Пафнутій* (27 зв.), *Єгѣиміановѣ* (Зб. 457, 157 зв.), *ѣеѣдосію* (ПСК., 308 зв.), *ѣеодора* (Зб. 203, 189), *Єѣіѣтовъ* (190 зв.), *ѣалѣбные* (Зб. 381, 7), *Ворѣоломей* (182), *фѣндаментъ* (ЖС-1, 230 зв.), *Фѣндоване* (231).

3. Активно вживалися і підтримувалися другим південнослов'янським впливом та виходом староукраїнських граматик літери **ѕ**, **ѵ**, **ѣ** та **ѡ**: *ѕло* (ЖСО, 9), *просрѣша* (Зб. 314, 293), *книаса* (Зб. 293, 120 зв.), *дроусиу* (Пар., 1 зв.), *євангеліє* (ЖСО, 15), *амвонѣ* (Зб. 314, 177 зв.), *ѡм* (ВЙ, 126), *ѡлма* (135), *теѣтъ* (Зб. 381, 7 зв.), *ѣонже* (7 зв.), *Маѣентеі* (Зб. 213, 24 зв.).

4. Орфографічною нормою у житійно-повістевих пам'ятках XVI – XVIII ст. була передача твердого дієслівного закінчення **-тъ** відповідно до традицій південнослов'янського правопису: *торгуютъ* (Зб. 192, 105), *превосходить* (105), *зирѣтъ* (Зб. 350, 104), *превратитъ* (104 зв.), *исправитъ* (104 зв.), *относитъ* (Зб. 198, 6 зв.).

5. Узвичаєним було і збереження традиційного твердого **ц**: *чѣдотворца* (Зб. 449, 94), *ѡца* (Зб. 319, 100 зв.), *владычицы* (100 зв.), *месеца* (Зб. 248, 1), *творца* (132), *самодержцѣ* (Зб. 314, 94), *первінца* (Зб. 215, 33). Причому м'який **ц** у XVI ст. передавався частіше – у 32%, що свідчить про ще сильні правописні впливи давньоукраїнської доби, не зруйновані другим південнослов'янським впливом і виходом граматичних праць XVI ст. У XVII ст. цей відсоток значно падає (18%), у XVIII ст. знову частотність написань свідчить на користь живої народної мови – 26%.

6. Традиційна м'якість [р] на письмі, під впливом живої мови, передається непослідовно: *Игора* (ЖС-2, 512), *цару* (520 зв.), *царуванню* (520 зв.) – *генварѣ* (Зб. 197, 165), *монастирю* (Пр., 56 зв.), *ѡалтырь* (Зб. 356, 60 зв.), *матерь* (Зб. 135, 68), *царѣ* (Зб. 414, 27 зв.).

7. Позначення роздільної вимови приголосних **б**, **п**, **в**, **м**, **ф** перед йотованими голосними не було узвичаєним у правописній практиці XVI – XVIII ст.: *девятотого* (Зб. 457, 150), *пѣтку* (157), *до пѣти* (ПСк., 289), *пѣтница* (Зб. 253, 133 зв.), *здоровѣ* (ЖС-1, 167 зв.), *вѣзгѣм* (323).

8. Подовжені приголосні, що виникли в процесі асиміляції **ј**, на письмі, як правило, у вигляді подвоєння не передавались: *показаніє* (ЖСО, 16 зв.), *сказаніє* (Ск., 1), *бѣстрашіє* (Зб. 319, 1), *писанію* (104), *печалию* (Зб. 314, 108

зв.), *житие* (177), *старан'є* (Зб. 416, 348 зв.), *Полѣс'ю* (348 зв.), *подѣкованѣ* (357), *зѣл'ѣ* (357), *знаменє* (Зб. 253, 142), *конанѣ* (ЖС - 1, 323)..

Проаналізовані риси й особливості свідчать на користь того, що книжноукраїнські особливості написання занепадали, а натомість приходили риси живої мови, яка почала унормовуватися у процесі літературного використання в XVI – XVIII ст. У розглянутий період живомовна система вокалізму була більше усталеною в літературному вживанні, ніж система консонантизму. Незважаючи на те, що для позначення голосних звуків існувало чимало дублетних літер, а для передачі приголосних, за винятком кількох звуків, аналогічного розшарування не спостерігалось, правопис житійно-повістевих творів XVI – XVIII ст. при передачі приголосних звуків залишався більше традиційним. Етимологічні написання були наслідком навчання й освіти писарів, фонетичні – наслідком їхньої вимови. Проте з різних причин, зокрема через недостатню грамотність, а найбільше – завдяки інтенсивному впливу живого народного мовлення, писар відступав від етимологічних написань і ставав на шлях фонетичного правопису. Можна припустити, що всі ці відступи далеко не завжди були свідомими, особливо в церковно-релігійній літературі. Орфографія поступово долала етимологію, витісняючи з ужитку стару правописну традицію. На це вказує відсоток написань, заснованих на фонетичному принципі. Саме в писарській практиці зазначеного періоду закладалися основи фонетичного принципу майбутнього українського правопису.

Детальне вивчення фонетики у зв'язку з орфографією на матеріалі староукраїнських рукописів показало, що староукраїнська орфографія мала традиційний характер і була загалом далека від живого українського мовлення. Правопис як система правил передачі мови на письмі, кодифікованих у сучасному розумінні цього слова, формально в Україні на період XVI – XVIII ст. був відсутній. Єдина орфографічна структура української мови формувалась поступово, разом зі становленням графіки як

основного конструктивного матеріалу орфографії та зі становленням фонетичної системи мови, яку ця орфографічна структура мала відбивати.

У середині XVIII ст. постало питання про вибір фонетичного чи фонетико-морфологічного принципу правопису як основного. Вихід «Енеїди» у 1798 р. підсумував правописні шукання староукраїнського періоду. «Енеїда» була написана І.П.Котляревським тим правописом, який використовувався у XVII – XVIII ст. і продовжував старі орфографічні традиції, дещо стерті «гражданкою». Саме вихід «Енеїди» остаточно поставив питання про окремий український правопис та його засади і спричинив правописну дискусію.

Умовні скорочення назв джерел

XVI ст.: **ЖСО** - Житіє Сави Освященного. Зберігається в Інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр 25 Спер; **ЗБ 215** - Збірник XVI ст. на 215 арк. Зберігається там же, шифр Мак (П 27); **ЗБ 248** - Збірник XVI ст. на 248 арк. Зберігається там же, шифр Мак (П 42); **ЗБ 274** - Збірник XVI ст. на 274 арк. Зберігається там же, шифр Мак (П 37); **ЗБ 293** - Закінчення попереднього збірника XVI ст. на 293 арк. Зберігається там же, шифр Мак (П 38); **ЗБ 314** - Збірник XVI ст. на 314 арк. Зберігається там же, шифр Мак (П 43); **ЗБ 449** - Збірник уставного письма XVI ст., наближеного до напівуставу, на 449 арк. Зберігається там же, шифр 487/П(1645); **ПАР** - «Паренесис» Єфрема Сиріна із житієм. Зберігається там же, шифр Мел М/П 110; **СК** - Сказання про Антонія і Федосія Печерських. Зберігається там же, шифр 389П/195; **ВЙ** - Повість про Варлаама та Йоасафа, початок XVI ст. Зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка НАН України, шифр ф. Петр. 1.

XVII ст.: **ПСК** - Патерик Скитський XVII ст. Зберігається в інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр 270П/159; **ЗБ 660** - Збірник XVII ст. на 660 арк. Зберігається там же, шифр 28 (Спер); **ЗБ 457** - Збірник XVII ст. на 457 арк. Зберігається там же, шифр 17 (Спер); **ЗБ 381** - Збірник XVII ст. на 381 арк. Зберігається там же, шифр 33 Масл/129; **Пат** - Патерик XVII ст. Зберігається там же, шифр 486 П/1653; **ЗБ 259** - Збірник XVII ст. на 259 арк. Зберігається там же, шифр 29П /Мак; **ЗБ 253** - Збірник XVII ст. на 253 арк. Зберігається там же, шифр 31П/ Мак; **ЗБ 203** - Рукопис XVII ст., датований 1663 р., на 203 арк. Зберігається там же, шифр 250П (83); **ЗБ 416** - Життя святих 1671 р., на 450 арк. Зберігається там же, шифр ДА/416 Леб; **ЖС-1** - Життя святих кінця XVII – початку XVIII ст. Зберігається там же, шифр 370П (155).

XVIII ст.: **Зб 197** - Збірник 1700 р. на 197 арк. Зберігається в інституті рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського, шифр Мак/25П; **Пр** - Книга глаголема «Прелогъ» 1700 р. Зберігається там же, шифр Мак/26П; **Зб 320** - Збірник південноруського курсивного письма 1702 р. на 320 арк. Зберігається там же, шифр 274П/71; **Зб 192** - Збірник початку XVIII ст. на 192 арк. Зберігається там же, шифр ДА/896 Леб; **Зб 356** - Збірник, перша половина XVIII ст. на 356 арк. Зберігається там же, шифр Мак/36П; **Зб 350** - Збірник 1760 р. Зберігається там же, шифр ДА/907 Леб; **Зб 135** - Збірник 1737 р. на 135 арк. Зберігається там же, шифр 533П /1737; **Зб 414** - Збірник XVIII ст. на 414 арк. Зберігається там же, шифр ДА/720 Леб; **Зб 217** - Збірник житій XVIII ст. на 217 арк. Зберігається там же, шифр 34 Мас (131); **ЖС-2** - Збірник житій XVIII ст. на 669 арк. Зберігається там же, шифр 371П /156; **Зб 198** - Збірник житій XVIII ст. на 198 арк. Зберігається там же, шифр 57 Мас (37); **Зб 44** - Збірник житій, апокрифів, віршів, пісень, початку XVIII ст. на 44 арк. Зберігається там же, шифр 209 Мас (20); **Зб 95** - Збірник початку XVIII ст. на 95 арк. Зберігається у Львівській науковій бібліотеці ім. В.Стефаніка, шифр ф.Петр.131; **Зб 88** - Збірка житій, легенд, апокрифів, сповідань тощо, XVIII ст. на 88 арк. Зберігається там же, шифр ф.Петр.237.

Література

- ¹**Карский Е.Ф.** Славянская кирилловская палеография. – М.: Наука, 1979. – С. 315.
- ²**Соболевский А.И.** Материалы и исследования в области филологии и археологии. – СПб., 1910. – С. 162-177. ³Див.: **Гнатенко Л.А.** Староукраїнський правопис останньої чверті XIV – першої чверті XVII ст. у зв'язку з проблемою другого південнослов'янського графіко-орфографічного впливу (Букви на позначення голосних звуків). Автореф. дис. канд. філол. наук: 10.02.01 / Інститут укр. мови НАН України. – Київ, 1997. – 28 с.
- Видайчук Т.Л.** Відбиття другого південнослов'янського впливу у графіці та орфографії рукописних житійно-повістевих пам'яток XVI ст. // Актуальні проблеми української лінгвістики: теорія і практика. Зб. наукових праць. – К.: «Київський університет», 2001. – С. 97 – 105. ⁴**Соболевский А.И.** Переводная литература Московской Руси XIV – XVII вв. – СПб., 1903. – С. 3 – 4. ⁵**Шевельов Ю.** Исторична фонологія. Пер. з англійської. – Х.: АКТА, 2002. – С. 499 - 500. ⁶**Грушевський М.** Історія української літератури. – К.: Либідь, 1995. -Т. 5. Кн. 1 – С. 111. ⁷**Перетц В.Н.** К изучению «Четьи» 1489 года // Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XV-XVIII веков. – Л., 1928. – С. 7-107 (Сб. по рус. яз. и словесн. АН СССР. – Т. 1. Вып. 1). ⁸**Півторак Г.П.** Гражданський шрифт // Українська мова: Енциклопедія. – К.: «Українська енциклопедія», 2000. – С. 101.